

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Оксана Грабовська, к. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Oxana Grabovska, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

REFORM OF LEGISLATIVE REGULATION IN THE FIELD OF CIVIL PROCEDURAL PROOF

The article addresses the issues of civil procedural legislation reform in Ukraine. The innovations in regulation of civil procedural proof and establishment of legal facts by the courts have been analyzed. Changes in legislative regulation of adversarial principle, which is fundamental to the achievement of the purpose of participation in the case and adoption of legal and valid decisions by the court, are dealt with. Reasonability of the court's intervention in evidence in matters relating to the protection of the rights, freedoms and interests of minors and others who require special attention from the public has been substantiated. The legislator position on the inclusion of electronic evidence in the means of proof has been supported.

Keywords: civil procedural law, legislative novel, adversarial principle, principle of equality, right of the court to collect evidence, legal capacity, participants of the case, misleading the court, means of proof, digital evidence, untimely submission of evidence, evidence submission terms.

Одним із результатів судової реформи в Україні стало прийняття у 2017 р. нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Коригування зазнали майже усі інститути. Зокрема, набуло нових рис регулювання принципу **змагальності**, який є основоположним для здійснення цивільного судочинства, а специфіка його законодавчого закріплення визначає як загальну природу, тип чи форму цивільного судочинства, так і стан справ у сфері захисту прав, свобод та інтересів.

У ст. 10 ЦПК України 2004 р. змагальність сторін була закріплена як засада. Так само як засада (принцип), змагальність закріплена й у п. 4 ч. 3 ст. 2 ЦПК України в редакції 2017 р., а ст. 12 складається з положень, які визначають змагальне судочинство та забезпечують його реалізацію.

Серед положень – новел – застереження законодавця про ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням сторонами процесуальних дій; здійснення судового керівництва ходом судового процесу; сприяння врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами; запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними своїх обов'язків (ч. 4, пункти 1, 2, 5 ст. 12). Безумовно, усі зазначені новели є вчасними та прогресивними, слугуватимуть оптимізації захисту прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства. Водночас, законодавцем залишено без змін назву ст. 12 ЦПК України «Змагальність сторін» (ст. 10 за ЦПК України 2004 р.), яка піддавалась критиці у зв'язку з її умовністю¹. Зокрема, змагальні права у цивільному судочинстві належать не лише позивачу та відповідачу, які відповідно до ч. 1 ст. 48 ЦПК України визначені як сторони у цивільному процесі, а й усім учасникам справи, у тому числі представникам. Відтак більш **обґрунтованою** видається **назва «Змагальність цивільного судочинства»**.

¹ Грабовська, О.О. (2016). *Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики: монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 160-161.

У контексті новелізації принципу змагальності звертає на себе увагу також та обставина, що вперше у національному цивільному процесуальному законодавстві України закріплено положення про те, що **збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду**, крім випадків, встановлених законом. Випадками, які надають суду право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, зокрема є: **необхідність захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених ЦПК України** (ч. 2 ст. 13 чинного ЦПК України).

Викладена позиція видається абсолютно обгрунтованою, адже якщо захист прав, свобод та інтересів зазначених осіб потребує втручання суду у доказову діяльність, законодавчих перешкод не повинно бути, а принципи доцільності та справедливості мають превалювати над іншими міркуваннями.

Участь у справах, в яких фігурують зазначені особи, органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, частково знімає проблему насичення справи доказами, але незважаючи на те, що ряд органів державної влади, органів місцевого самоврядування законом покликані захищати права малолітніх, неповнолітніх тощо, у тому числі й здійснювати представницькі функції у суді, надання суду права збирати докази за власною ініціативою, є додатковою гарантією ефективного захисту прав, свобод та інтересів осіб, які потребують особливої уваги з боку держави, адже органи можуть й не залучатися у цивільне судочинство, а при залученні на вимогу закону чи суду можуть зволікати своїми обов'язками, здійснювати їх несвоєчасно тощо.

Положення ч. 2 ст. 13 ЦПК України, яке надає право суду збирати докази у зазначених випадках не є єдиним положенням такого характеру. Частина 7 ст. 81 цього Кодексу встановлює право суду збирати доказів й у випадку, **коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів**.

Зловживання різного характеру в сфері доказування – явище розповсюджене у судовій практиці, проте викликає сумнів надання права суду у зв'язку з цим збирати докази. Цивільне процесуальне законодавство не містить положень, які б давали хоча б у загальному вигляді уявлення про добросовісне чи недобросовісне здійснення учасниками справи прав або виконання обов'язків щодо доказів. Наприклад, чи можна вважати подання доказів не у строк, встановлений ч. 2 ст. 83 ЦПК України, недобросовісним виконанням обов'язків? Чи йдеться про випадки виникнення у суду припущень про фальсифікацію доказів, неправдивих показань, необгрунтованість чи необ'єктивність експертного висновку тощо? Ймовірно, ч. 7 ст. 81 Кодексу потребує уточнення, інакше положення, що аналізується, може стати підґрунтям для зловживань у сфері доказування та встановлення судом фактів і обставин.

Наведені приклади засвідчують, що незважаючи на те, що одним з гасел розробників нової редакції ЦПК України було «виключна роль суду як арбітра і ніколи – слідчого»¹, цивільний процесуальний закон наповнено положеннями, які у доктрині цивільного процесу прийнято відносити до слідчих. Водночас, позиція законодавця стосовно запровадження наведених норм, видається обгрунтованою, адже змагальність процесу не повинна перешкоджати здоровому глузду, а змагальні засади повинні бути у балансі з положеннями, які сприяють ефективному захисту прав, свобод та інтересів.

Зміст **принципу рівності**, як гарантії рівних процесуальних можливостей у цілому не зазнав корегування, так само як і у ЦПК 2004 р., у ЦПК України в редакції 2017 р. рівність у правах щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом, закріплена як конструктивний елемент змагальності у цивільному судочинстві (ч. 2 ст. 12). Водночас, новим у регулюванні принципу рівності є положення, яке зобов'язує суд забезпечувати **рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою** (ч. 2 ст. 9 ЦПК України). Очевидно, у наведеному положенні йдеться, насамперед, про забезпечення усіх учасників справи, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, послугами перекладача. Проте, реалізація принципу мови цивільного судочинства пов'язана з проблемами різного характеру: залучення професійних,

¹ Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо судової реформи)». <JRC.ORG.UA/upload/steps/4bdb 30572972eec7a7c7d9f263b61d.pdf>; «13 головних змін в господарському та цивільному процесі» (2016). Матеріали професійного обговорення «Актуальні питання цивільного та господарського процесів», підготовлені Радою з питань судової реформи. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 4, 8, 11 квітня 2016 р.

з відповідною підготовкою роботи у суді перекладів в процес, забезпечення якісного перекладу, перевірка цієї якості та подолання наслідків, пов'язаних з неякісним перекладом тощо.

Реалізація передбачених цивільним процесуальним законом прав та обов'язків учасниками справи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, безпосередньо залежить від фаховості перекладача. Повно, без перекручувань перекласти звернення, пояснення, уточнення, репліки тощо, передати з максимальною точністю усі акценти, зокрема, наведені з метою доведення фактів і обставин в процесі доказування, – задача перекладача.

У контексті змісту ч. 2 ст. 9 ЦПК України виникає сумнів щодо можливостей суду здійснювати контроль за роботою перекладача у залі судового засідання. Складно уявити спосіб, що дозволить суду, який не володіє відповідною мовою, перевірити якість роботи перекладача, проте положення, закріплене у ч. 2 ст. 9 ЦПК України безумовно є обґрунтованим, зокрема, й з огляду на зростаючу у провадженні національних судів України кількість справ з іноземним елементом.

Судова діяльність – це діяльність відповідних суб'єктів, а будь-який аспект цивільної процесуальної діяльності пов'язаний з специфікою регулювання прав та обов'язків певного суб'єкта цивільним процесуальним законодавством. Тому **інститут правосуб'єктності** у цивільному судочинстві не міг залишитися поза увагою законодавця.

Регламентация правосуб'єктності ЦПК України у змістовному контексті радикально не змінилася, проте відкореговано назви груп суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин – з групи юридично заінтересованих осіб, які відповідно до ст. 26 ЦПК України 2004 р. мали назву «особи, які беруть участь у справі», – на учасників справи (ст. 42 чинного ЦПК України). Поняття «учасник» є абсолютно тотожним поняттю «особа, яка бере участь»¹, таким чином, змістовне навантаження залишилась колишнім. Також виокремлено представників (пар. 2 Глави 4 ЦПК України).

Аналіз зазначених нововведень призвів, зокрема, до висновку про те, що назва Глави 4 ЦПК України «Учасники судового процесу» є некоректною, оскільки поняття «судовий процес» асоціюється не лише з цивільним судочинством, а й з кримінальним, господарським, адміністративним, і застосовується для позначення судової діяльності у цілому. Сферою ж регулювання ЦПК України є саме цивільне судочинство, тому видається обґрунтованим відобразити і у назві, що йдеться саме про учасників цивільного судочинства (процесу).

Поряд із запровадженням нової назви «учасники справи», залишилась незмінною назва «особи, які не брали участі у справі», зокрема, у ч. 2 ст. 8, ч. 1 ст. 17, ч. 3 ст. 18 та ін. ЦПК України. Видається, що якщо йдеться про тих самих учасників справи, але які з тих чи інших причин не брали участі у справі, то їх назва має бути відповідною, наприклад – «учасники справи, які не брали у ній участь». Невідповідність, яка існує на сьогодні, вносить плутанину у розуміння правосуб'єктності в цивільному судочинстві.

Обґрунтованим у частині регулювання правосуб'єктності є закріплення положення, відповідно до якого **заявник та заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, крім випадків**, передбачених у розділі IV ЦПК України (ч. 8 ст. 49 чинного ЦПК України).

Відсутність подібного положення у ЦПК України 1963 р. та 2004 р. зумовлювала висновки про те, що у справах окремого провадження заявники та заінтересовані особи не несуть обов'язків по доказуванню у такий спосіб як сторони у позовному. Сприяла таким висновкам й специфіка регулювання процесу доказування у справах, які розглядаються судами за правилами окремого провадження, яка виражається у законодавчому обмеженні змагальності у зв'язку з відсутністю спору про право та сторін з протилежними інтересами, а також надання суду права за власною ініціативою витребувати докази (ч.ч. 2, 3 ст. 235 ЦПК України 2004 р., ч.ч. 2, 3 ст. 294 чинного ЦПК України). Закріплення зазначеного вище положення спонукатиме основних суб'єктів у справах окремого провадження до активізації у доказуванні та вивільнить суд від витребування доказів у випадках, коли заявники та заінтересовані особи мають можливість зібрати докази самостійно.

Доцільним видається запровадження чіткого розмежування **прав та обов'язків учасників справи** у ст. 43 ЦПК України. І якщо права, закріплені у ч. 1 зазначеної статті в цілому відтворюють обсяг прав, який був закріплений у ч. 1 ст. 27 ЦПК України 2004 р., то сукупність обов'язків,

¹ Яременко, В., Сліпущко, О. (1999). Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. Т.4. Київ: Аконтіт, 659.

закріплена у ч. 2 наповнена новелами, які заслуговують окремого аналізу. Зокрема, звертає увагу вперше закріплене у національному цивільному процесуальному законодавстві положення, яке встановлює відповідальність, встановлену законом, **за введення суду в оману** щодо фактичних обставин справи (п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК України). І хоча ЦПК України безпосередньо не закріплює форм, які можуть вводити суд в оману та видів відповідальності за подібні дії, закріплення зазначеного положення є важливим з огляду на проблеми судової практики, про які йшлося вище. Є надія, що закріплення наведеного положення стане певною мірою на заваді зловживанням цивільними процесуальними правами, які вводять суд в оману в процесі встановлення юридичних фактів і обставин предмета доказування.

У контексті відповідальності за зловживання процесуальними правами обгрунтованим видається закріплення у ч. 4 ст. 12 ЦПК України положення, згідно з яким кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних прав.

У сфері цивільного процесуального доказування засобами доказування часто є **особисті папери, листи, відеозаписи** тощо. З метою збереження людської гідності та дотримання положень ст. 31 Конституції України, які гарантують кожному таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, розробниками ЦПК України запроваджено положення про те, що особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні лише за згодою осіб, визначених **Цивільним кодексом України** (далі – ЦК України). Це правило застосовується також при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру (ч. 8 ст. 7 ЦПК України).

Немає сумніву у тому, що зазначене положення було вкрай необхідним з точки зору виконання зобов'язань України в частині дотримання прав людини і імплементації конституційних положень в інші акти законодавства, водночас, відсилка законодавця до ЦК України викликає певні міркування.

У ЦК України прямо не встановлено коло суб'єктів, за якими закріплено право надавати згоду у судовому засіданні на оголошення особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інші види кореспонденції, а також не встановлює відповідних заборон для суду. Водночас у ЦК України закріплено неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини (п. 2 ч. 1 ст. 3 ЦК України), визначено честь і гідність як особисті немайнові блага (ч. 1 ст. 201, ст. 270 ЦК України), встановлено право фізичної особи на особисте життя, на самостійне визначення особистого життя і можливості ознайомлення з ним інших осіб, на збереження у таємниці обставин свого особистого життя, а також зауважено, що обставини особистого життя можуть бути розголошені лише за згодою особи (ст. 301 ЦК України).

Абсолютно очевидно, що особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції, звуко- і відеозаписи, які у цивільному судочинстві використовуються як засоби доказування, можуть містити інформацію про особисте життя, а її розголошення може призводити до приниження честі і гідності.

Щодо документів, фотографій, щоденників, інших записів, особистих архівних матеріалів тощо, які законодавець відносить до особистих паперів, то ознайомлення з ними, їх використання у різний спосіб, допускаються лише за згодою фізичної особи, якій вони належать. Законодавець також застережує, що якщо особисті папери фізичної особи стосуються особистого життя іншої особи, для їх використання потрібна згода цієї особи (ч.ч. 1-3 ст. 303 ЦК України). Таким чином, право надання згоди на оголошення особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції у судовому засіданні належить виключно особі, якій такі докази належать, або особі, інформація про яку міститься у доказах, які належать іншій особі.

З метою охорони гідності померлої особи ЦК України також закріплено положення про те, що їхні особисті папери, або якщо в їхніх особистих паперах міститься інформація про іншу особу, можуть бути використані лише за згодою їхніх дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів та сестер (ч. 4 ст. 303 ЦК України).

Також у ЦК України встановлено право на таємницю кореспонденції: листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Це – власність адресата, використання якої допускається лише за його згодою (ч. 1 ст. 306 ЦК України). На вимогу фізичної особи може бути припинений публічний показ фото-, кіно-, теле-, відеозйомки (ч. 2 ст. 307 ЦК України). Фотографії, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи (ч. 1 ст. 308 ЦК України).

Таким чином, право надавати згоду на оголошення у судовому засіданні особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції, на дослідження звуко- і відеозаписів такого самого характеру, у цивільному судочинстві належить, зокрема: 1) фізичним особам, яким належать папери, листи, відеозаписи тощо; 2) фізичним особам, про особисте життя яких йдеться в особистих паперах іншої особи; 3) родичам померлих осіб у випадках, встановлених ЦК України.

Протягом багатьох років у наукових колах велась дискусія про необхідність закріплення у цивільному процесуальному законодавстві в переліку засобів доказування й **електронних доказів**. Незважаючи на те, що ч. 2 ст. 57 ЦПК України 2004 р. не передбачала використання такого засобу доказування, у судовій практиці електронні докази широко застосовувалися для підтвердження юридичних фактів і обставин та сприймалися такими, що можуть відповідати вимогам допустимості залежно від порядку їх отримання та фіксації на матеріальному носії¹. У зв'язку з явною відмінністю природи електронних доказів від інших передбачених цивільним процесуальним законом, в останні роки науковцями наголошувалось на необхідності виділення електронних доказів в окремий засіб доказування з відповідною фіксацією у законі, оскільки це сприяло б розвитку законодавчого регулювання процесуального порядку їх використання у цивільному судочинстві². Зважаючи на проблеми судової практики та наукові висновки, розробниками ЦПК України в редакції 2017 р. у ч. 2 ст. 76 закріплено положення про те, що електронні докази – один із засобів доказування у цивільному судочинстві.

Однією з найгостріших проблем судової практики є **несвоєчасне подання доказів**. Внаслідок несвоєчасного подання доказів, зокрема, під час судового розгляду, друга сторона лишалась «неозброєною», оскільки була позбута можливості надати зустрічні докази, підготувати контраргументи тощо. Не в останню чергу це пов'язано було з регулюванням строку подання доказів ЦПК України 2004 р., ч. 2 ст. 27, ч. 1 ст. 131 якого встановлювали, що докази подаються до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання не проводиться – до початку розгляду справи по суті. Тобто докази могли подаватися протягом майже усього провадження. З урахуванням проблем судової практики, розробниками нової редакції ЦПК України закріплено імперативне положення про те, що позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви (ч. 2 ст. 83 ЦПК України), а при несвоєчасному поданні поважність причин порушення вимог закону необхідно довести (ч. 8 ст. 83)

Така регламентація строків подання позивачем доказів до суду є доцільною, оскільки дозволяє вчасно ознайомитись із доказами іншої сторони і, відповідно, підготуватись, сприяє суду під час відкриття провадження у справі у формуванні предмета доказування, визначенні суб'єктів правовідносин та залученні їх у процес тощо, тобто фактично прискорює розгляд та вирішення справи, сприяє захисту прав, свобод та інтересів.

Логічно, що **відповідач** взмозі подати докази після відкриття провадження у справі, зокрема, у разі подання зустрічного позову, чи відзиву на позов, при цьому подання зустрічного позову, відзиву на позов – право відповідача (ч. 1 ст. 193, ч. 4 ст. 174 ЦПК України), а обґрунтування фактів та обставин, викладених у позові чи відзиві, доказами – обов'язок (ч. 1 ст. 194, ч. 3 ст. 83 ЦПК України).

Так само й **треті особи** незалежно від того, заявляють самостійні вимоги чи ні, також подають докази відповідно з поданням позову чи заяви, оскільки треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються у цивільному процесі усіма правами і несуть обов'язки позивача (ч. 3 ст. 52 ЦПК України), а треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, у заяві про участь у справі повинні обґрунтувати підстави участі (ч. 4 ст. 53 ЦПК України), а також додати докази до відзиву чи пояснень (ч. 3 ст. 83 ЦПК України). До того ж, незалежно від виду, третя особа у будь-якому разі зобов'язана подавати усі наявні у них докази як учасник справи, на якого розповсюджуються вимоги ст. 43 ЦПК України.

¹ Тріпільський, Г.Я. (2015). Деякі аспекти допустимості доказів, отриманих у мережі Інтернет, в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 76.

² Грабовська, О.О. (2016). *Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики*: монографія. Київ: Юрінком Інтер, С. 415.

Строк подання доказів органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, залежить від форми участі у процесі. Так, при зверненні до суду з позовом чи заявою на них розповсюджується вимога ч. 2 ст. 83 ЦПК України, згідно із якою особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви, а також надати документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 56 ЦПК України). У разі ж вступу у вже відкрите провадження з метою надання висновку, і сам висновок, і докази, на підставі яких його складено тощо, подаються після відкриття провадження у справі, як правило, в рамках підготовчого провадження у позовних справах чи підготовки справи до судового розгляду у справах окремого провадження (ст. 312 ЦПК України).

Рамки цього дослідження не дозволяють продемонструвати усі системні зміни цивільного процесуального законодавства України у сфері доказування учасниками справи юридичних фактів і обставин та встановлення їх судом, проте викладене дозволяє констатувати, що законодавцем враховано проблеми теоретичного та практичного характеру, щодо яких протягом тривалого часу велась широка наукова дискусія, і нововведення стануть поштовхом для більш якісного захисту прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства.

References:

1. Grabovska, O.O. (2016). *Dokazuvannya u cyvilnomu procesi Ukrayiny: problemy teorii i praktyky*: monografiya [Evidence in the Civil Process in Ukraine: Problems of Theory and Practice: Monograph]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
2. Porivnyalna tablytsya do proektu Zakonu Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Cyvilnogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny (shhodo sudovoyi reformy)» (2016) [Comparative table for the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Procedural Code of Ukraine (Regarding Judicial Reform)"]. *Materialy profesijnogo obgovorennya «Aktualni pytannya cyvilnogo ta gospodarskogo procesiv»*, pidgotovleni Radoyu z pytan sudovoyi reformy. [Materials of the professional discussion "Topical Issues of Civil and Economic Processes", prepared by the Council on Judicial Reform]. <JRC.ORG.UA/upload/steps/4bdb30572972eec7a7c7d9f263b61dpdf>. [in Ukrainian].
3. Yaremenko, V., Slipushko, O. (1999). *Novyj tlumachnyj slovnyk ukrayinskoyi movy: u 4 t. T.4* [New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language: 4 t. – T.4]. Kyiv: Akonit [in Ukrainian].
4. Tripulskiy, G. (2015). *Deyaki aspekty dopustymosti dokaziv, otrymanyx u merezhi Internet, v cyvilnomu procesi* [Some aspects of admissibility of evidence obtained on the Internet in the civil process]. *Cyvilne sudochynstvo u svitli sudovoyi reformy v Ukrayini*: mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. im. Yu. S. Chervonogo [Civil justice in the light of judicial reform in Ukraine: Mater. International science-practice conf. name of Y. S. Chervonyi (December, 18, 2015, Odesa). Odesa: Feniks [in Ukrainian].
5. Dzera, O.V., Kuznyeczova, N.S., Luc, V.V. (2008). *Naukovo-praktychnyj komentar Cyvilnogo kodeksu Ukrayiny: u 2 t. — 3-tye vyd., pererob. i dopov.* [Scientific and Practical Commentary of the Civil Code of Ukraine: 2 t. – 3rd form., Processing. and listens]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. Byelkin, L. (2011). *Nadannya yurydychnoyi syly elektronnyim aviacijnym kvytкам: normatyvne regulyuvannya ta sudova praktyka* [Granting legal power to electronic aviation tickets: regulatory regulation and jurisprudence], *Yurydychna gazeta* [Legal newspaper], no. 50. Kyiv [in Ukrainian].
7. *Nakaz Ministerstva infrastruktury Ukrayiny pro zatverdzhennya Pravyl povitryanyx perevezen pasazhyriv i bagazhu 2012* [Order of the Ministry of Infrastructure of Ukraine on Approval of Air Passenger and Baggage Rules]. <<http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z2219-12>> [in Ukrainian].
8. *Zakon pro elektronni dokumenty ta elektronnyj dokumentoobig 2003* [Law on electronic documents and electronic document circulation] (Verkhovna Rada Ukrainy). [(Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 36 [in Ukrainian].
9. Maleyeva, Yu. (2011). *Nakladanniam elektronnoho cyfrovogo pidpysu zdijsnyuyetsya zaxyst dokumenta vid modyfikaciyi* [Overlying an electronic digital signature protects the document from the modification]. *Yurydychna gazeta* [Legal newspaper], no. 50. Kyiv. [in Ukrainian].